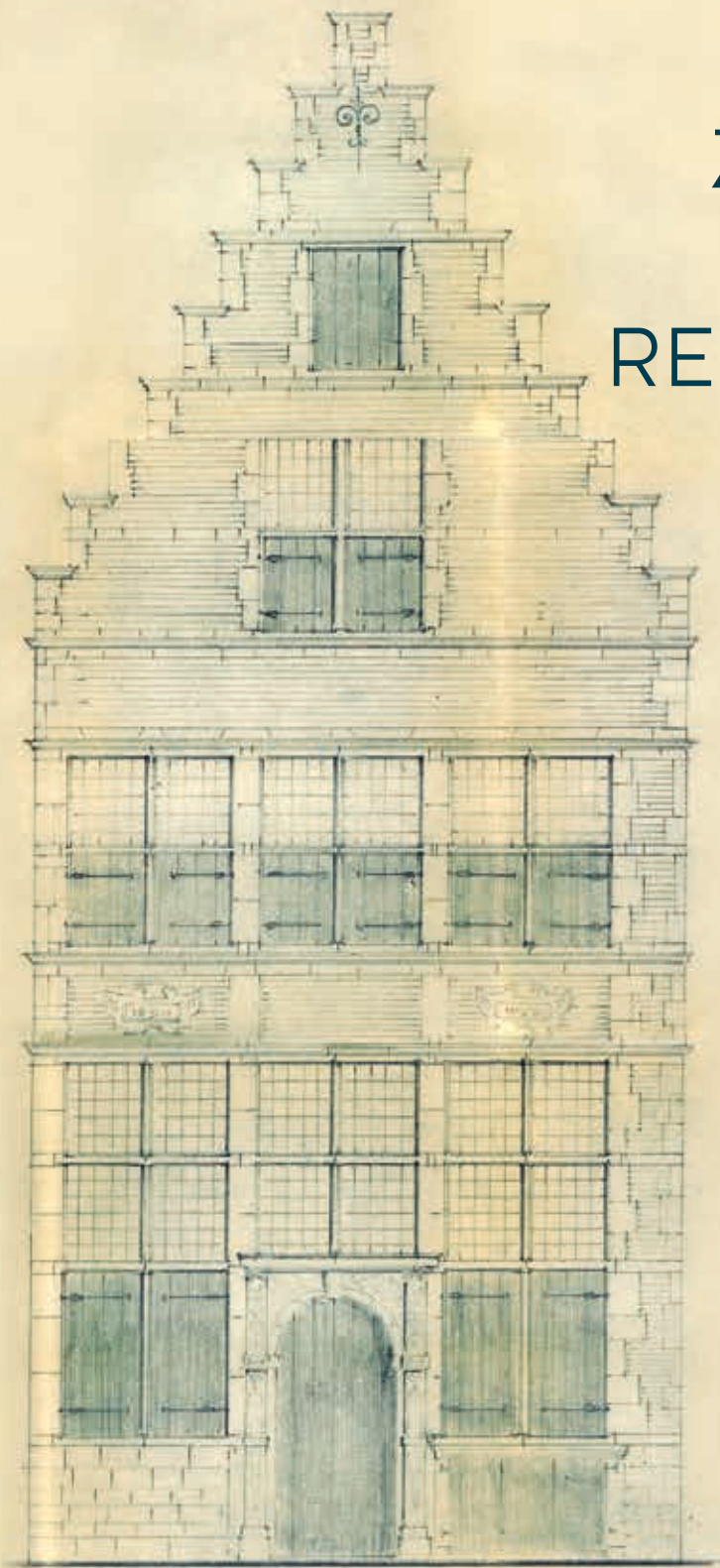

ZOEKTOCHT NAAR EEN RESTAURATIE- VISIE

HONDERD JAAR
RESTAUREREN DOOR
VERENIGING
HENDRICK DE KEYSER

LISANNE VAN DEN BULK

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat Vereniging Hendrick de Keyser werd opgericht, in een tijd waarin de belangstelling voor historische dorpen en steden groeide en tegelijkertijd veel gebouwen werden gesloopt.¹ Niet alleen de sloop van historische panden in Amsterdam vormde de aanleiding voor de oprichting

van Vereniging Hendrick de Keyser, maar ook het 'onoordeelkundig verbouwen van fraaie en intieme gevels'.² Door panden aan te kopen, kreeg de vereniging enigszins vat op deze wanpraktijken, maar het behoud ervan ging vrijwel altijd samen met een ingrijpende restauratie.³ De noodzaak tot herstel vormde vaak zelfs de reden dat de panden aan de vereniging werden aangeboden. Waar deze zich eerst nog alleen op panden in Amsterdam richtte, bleek spoedig dat het probleem groter was. Een jaar na de oprichting werd daar-

▲ Reconstructietekening van C.J. Bardet in samenwerking met R. Meischke van de zestiende-eeuwse toestand van Rotterdamsekaai 1 in Middelburg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

om besloten in heel Nederland actief te worden.⁴ Inmiddels omvat het bezit 423 panden en complexen in 109 plaatsen verspreid over Nederland. De keuzes die in de loop der tijd zijn gemaakt bij het restaureren, zijn mede bepalend geweest voor het aanzicht van de dorpen en steden waar de panden en complexen staan. Maar wat waren de uitgangspunten bij deze restauraties? En hoe verhouden de uitgangspunten van deze particuliere vereniging (de praktijk) zich tot de uitgangspunten die het Rijk (het beleid) hanteerde? Een duidelijk standpunt over hoe restauraties moesten worden uitgevoerd, nam de vereniging lange tijd niet in. Wel valt uit jaarverslagen en casusonderzoek te herleiden hoe het denken over restaureren zich bij de vereniging in de honderd jaar van haar bestaan ontwikkelde.

RECONSTRUEREN VERSUS CONSERVEREN: HET RESTAURATIEDEBAT

Ten tijde van de oprichting van Vereniging Hendrick de Keyser woedde er in Europa een hevig restauratiedebat. Over de manier waarop restauraties moesten plaatsvinden, waren sinds de negentiende eeuw twee uiterste opvattingen in omloop. Enerzijds was daar de opvatting van E. Viollet-le-Duc (1814-1879); met de kennis over de gotiek die hij bezat kroop hij in de huid van de middeleeuwse bouwmeester om een gebouw zijn grandeur terug te geven en te vervolmaken. Het ging Viollet-le-Duc daarbij in de eerste plaats om het concept en het verschijningsbeeld van het gebouw en in mindere mate om het authentieke materiaal.⁵ Deze opvatting kwam voort uit een ervaring van interesse voor het eigen nationale verleden en de slechte toestand waarin veel van de monumenten verkeerden die belangrijk waren in de zoektocht naar een nationale identiteit.⁶ Deze opvatting leidde tot 'restauraties' die naast schadeherstel ook (gedeeltelijke) reconstructie inhielden, waarbij men niet alleen zocht naar de oorspronkelijke verschijningsvorm, maar ook naar hoe een gebouw er volgens de negentiende-eeuwse restauratiearchitecten eigenlijk uit had moeten zien.⁷ Latere wijzigingen werden daarbij ongedaan gemaakt, omdat ze afbreuk zouden doen aan het harmonische beeld van het verleden.⁸

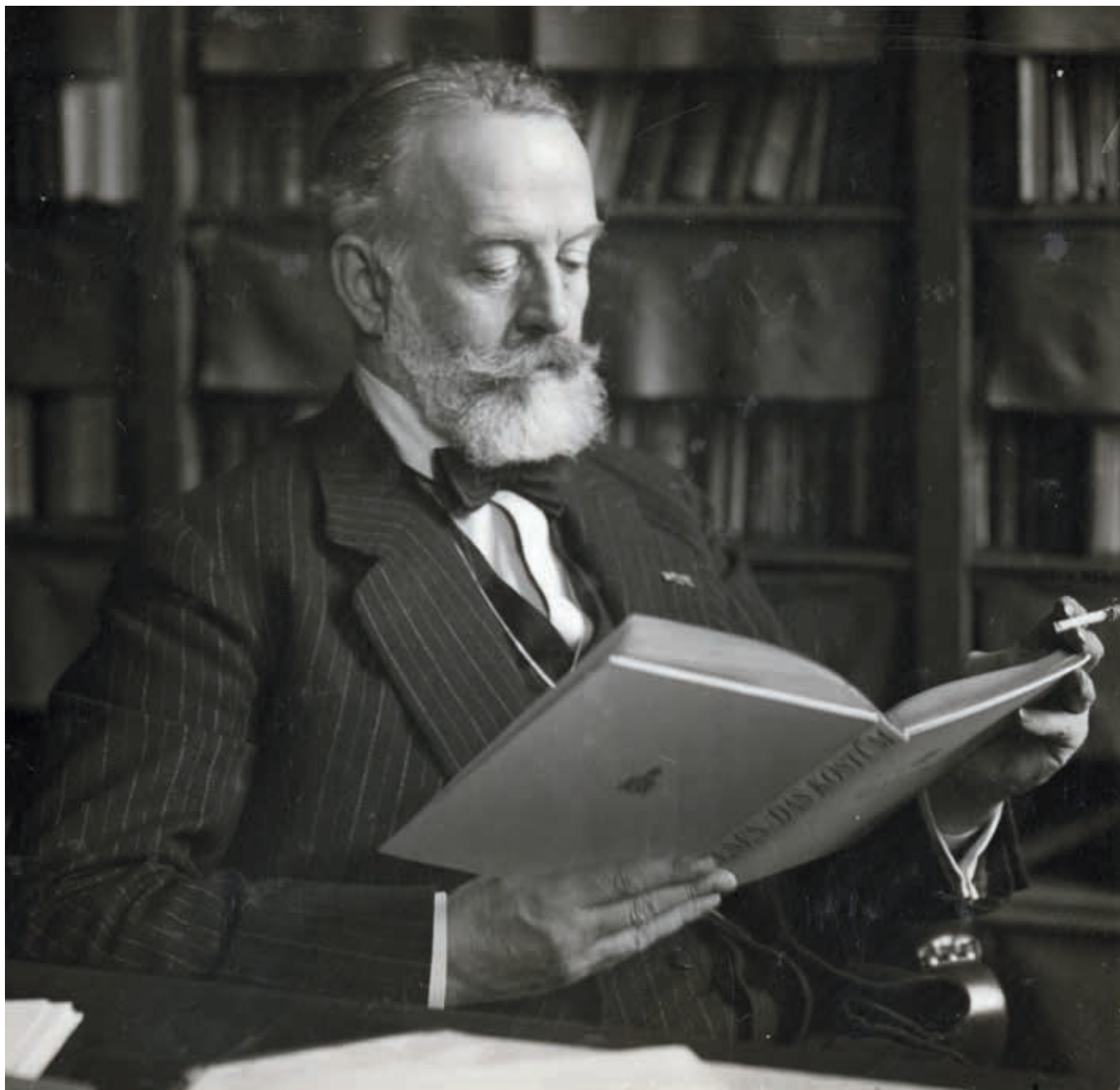
Daar tegenover stonden de modernisten. De zoektocht naar een nieuwe stijl in de negentiende eeuw had volgens hen alleen maar geleid tot kopieën van het verleden: de neostijlen. Voorheen was het zo goed mogelijk navolgen van de klassieke bouwkunst het hoogst haalbare binnen de architectuur geweest, maar sinds de opkomst van de romantiek stond het scheppend vermogen van de (bouw)kunstenaar steeds meer centraal, het vermogen om iets nieuws te creëren. De neostijlen en de reconstruerende restauraties beschouwden de modernisten dan ook als een leugen tegen de eigen tijd.⁹ Daarnaast stelden zij de doelmatigheid van

het gebouw centraal en het architectonisch ontwerp was daaraan ondergeschikt.¹⁰ De afkeer tegen 'na-maak' zorgde ook voor een afkeer van (gedeeltelijke) reconstructies en herstel in oude luister. Monumenten werden beschouwd als dragers van informatie. De waardering voor het authentieke materiaal en de historisch gegroeide vorm nam toe en leidde tot de opvatting dat alleen conserverende restauraties mogelijk waren.¹¹ J. Ruskin (1819-1900) had daartoe de aanzet gegeven. Hij pleitte in de negentiende eeuw voor helemaal niets doen, omdat elke ingreep een aantasting was van het monument.¹² Dit paste in de tijd van de romantiek, waarbij vervallen monumenten als 'schilderachtig' werden aangeduid en waarvan men de oudheid kon aflezen.¹³ Over het algemeen vond men het echter toch iets te ver gaan om alle monumenten tot ruïnes te laten vervallen.

In 1918 werd naast Vereniging Hendrick de Keyser ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in het leven geroepen met een aparte afdeling die verantwoordelijk was voor het behoud en herstel van monumenten.¹⁴ In hetzelfde jaar presenteerde de Nederlandsche Oudheidkundige Bond de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.¹⁵ De Bond gaf daarin algemene grondbeginselen voor het restaureren, waarin duidelijk de modernistische idealen doorklinken. J. Kalf (1873-1954), directeur van het uitvoerend bureau van de Rijkscommissie (het Rijksbureau voor de Monumentenzorg), schreef de inleiding en hij sloot af met de woorden: 'behouden gaat vóór vernieuwen'. Binnen de Rijkscommissie kon echter geen consensus worden gevonden over het wel of niet volgen van de Grondbeginselen. Er waren zowel voor- als tegenstanders. Uiteindelijk concludeerde de voorzitter van de commissie, S. Gratama (1858-1923) dat er geen regels konden worden vastgelegd van het restaureren voor alle monumenten, omdat elk monument zijn eigen eisen stelt.¹⁶ Welke standpunt nam de vereniging in ten opzichte van restaureren?

BEHOUD GAAT VOOR VERNIEUWEN

In de beginjaren van Vereniging Hendrick de Keyser had het bestuur min of meer een volmacht wanneer het ging om aankoop, onderhoud en restauratie van panden, dus ook om de keuzes die werden gemaakt over de manier van restaureren. Er was nog geen uitvoerend bureau om het bestuur te ondersteunen. Het dagelijks bestuur bestond idealiter uit ongeveer drie leden die bekend waren met architectuur (geschiedenis) en het restaureren, met daarnaast circa drie leden met 'koopmanseigenschappen'.¹⁷ Een jaar na de oprichting, in 1919, werd door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gevraagd of er in het kader van het toekennen van subsidies ook een vertegenwoordiger van de regering als lid kon worden toege-

1. Dr. Jan Kalf, directeur Rijksbureau voor de Monumentenzorg, ca. 1938 (Haags Gemeentearchief)

voegd aan het bestuur. Dit werd Kalf, directeur van het Rijksbureau (afb. 1).¹⁸

In de beginjaren vonden nog geen ingrijpende restauraties plaats. Na de verwerving werden kleine herstelwerkzaamheden uitgevoerd om de panden snel verhuurbaar te maken. Architect A.A. Kok (1881-1951), lid van het dagelijks bestuur, had de leiding over dergelijke herstelwerkzaamheden. C. Visser was technisch adviseur en ging over het onderhoud.

In 1921 vond de eerste echte grote restauratie plaats van het huis 'In de Steenrotse' in Middelburg, die onder leiding van Kok redelijk behoudend werd uitgevoerd (afb. 2). Architect Kok was namelijk net als Kalf een aanhanger van de Grondbeginselen en het uit-

gangspunt 'behouden gaat vóór vernieuwen'.¹⁹ De Grondbeginselen sloten reconstructie overigens niet geheel uit. Met de juiste gegevens was reconstructie van de oorspronkelijke staat mogelijk, maar veronderstellingen, waarbij verdwenen elementen weer werden teruggebracht, werden afgewezen.²⁰ Hoewel de restauratie-uitgangspunten zoals beschreven in de Grondbeginselen leefden onder de leden van de Rijkscommissie, vonden ze weinig draagvlak in de praktijk.²¹ Daarom is het opvallend dat juist Kok bij een particuliere instelling deze idealen nastreefde, terwijl uitgerkend Kalf moeite had om medestanders te vinden voor zijn moderne opvattingen binnen het Rijksbureau.²² Zo schreef Kok over de restauratie van Oudezijds Voor-

2. Huis 'In de Steenrotse' in Middelburg, na restauratie in 1921, verwoest bij het bombardement in 1940 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

burgwal 100 in 1929: '[...] het gekke fronton op den samengestellten trapgevel is natuurlijk latere knoeierij, doch omdat niemand wist hoe het geweest was is het zoo gebleven'.²³

Naast het uitgangspunt behoud gaat voor vernieuwen, werd ook veel waarde gehecht aan het kunstenaarschap en originaliteit van het ontwerp. Men streefde naar eerlijkheid, als reactie op de negentiende-eeuwse reconstructies. Nieuwe toevoegingen moesten daarom volgens de Grondbeginselen zichtbaar zijn.²⁴ Zo werd bij de vervanging van de gevelpui van de St. Jacobsstraat 13 in Leeuwarden op verzoek van Kok door architect D. Meintema (1877-1935) een 'eenvoudig modern ontwerp' gemaakt (afb. 3).²⁵

Architect Kok had dus een belangrijke invloed op de manier van restaureren, maar ook de overige bestuursleden waren geïnteresseerd in de actuele restauratieopvattingen. Het bestuur was namelijk niet te spreken over het feit dat de vereniging geen uitnodiging had ontvangen voor het in 1927 gehouden elfde Internationale Architectencongres in Den Haag, waar belangrijke vertegenwoordigers van nationale en internationale instellingen aanwezig waren. In een brief gaf de voorzitter aan dat de vereniging zich interesseerde voor het onderwerp en dat de conclusies die daar getrokken werden, ook van belang voor de vereniging zouden zijn met het oog op de manier van restaureren.²⁶

In 1929 begeleidde Kok de restauratie van Prinsengracht 2-4. In het verleden waren stemmen opgegaan om de trapgevel te reconstrueren, maar Kok schreef hierover: '[...] bij het thans geldende begrip doet men dit niet meer en hoe gelukkig; want toen de steiger er voor stond bleek de Brouwersgrachtgevel een top van achttiend'eeuwsch metselwerk te hebben. Had men een trap willen maken dan was het resultaat geweest een valsche 17de eeuwsche trap op een 18de eeuwsche top'.²⁷ Kok was van mening dat men zo min mogelijk moest wijzigen aan de aangetroffen toestand en dus bleef de tuitgevel behouden (afb. 4). De modernistische afkeer voor alles wat namaak was klinkt hierin door. Voor kozijnen maakte hij overigens vaak een uitzondering. De bestaande grote ruiten vond hij 'zeer lelijk' en hij wilde daar graag ramen met een glasroeverdeling voor terug.²⁸

HET ROER GAAT OM BIJ DE VERENIGING: HERSTEL IN OUDE LUISTER

In 1931 werd Kok opgevolgd door J. de Meijer (1872-1950) als huisarchitect van Vereniging Hendrick de Keyser.²⁹ J. Gratama (1877-1947) verving Kok in het dagelijks bestuur. Vanaf dat moment ging het roer om bij restauraties. De Meijer en Gratama wilden de Hollandse bouwkunst in ere herstellen. Zij waren in tegenstelling tot Kok aanhangers van een traditionele bouwstijl, waarbij ze zochten naar de oorspronkelijke

3. Sint Jacobsstraat 13 in Leeuwarden (middelste pand), met 'moderne' pui na de restauratie van 1928, foto G.Th. Delemarre, 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

4. Prinsengracht 2-4, hoek Brouwersgracht in Amsterdam, voor restauratie in 1955 (Stadsarchief Amsterdam)

5. Duinweg 3 in Schoorl, raadhuis voor restauratie in 1931 (Vereniging Hendrick de Keyser)

uitstraling van het gebouw. Het verlangen naar een nationale architectuur zorgde bij de vereniging voor een grote waardering voor met name de architectuur uit de Gouden Eeuw.³⁰

In 1931 was De Meijer verantwoordelijk voor de verplaatsing en restauratie van het raadhuis van Schoorl. Voorafgaand aan de restauratie is nog overwogen de top in een eigentijdse vorm te beëindigen, maar uiteindelijk werd toch besloten tot reconstructie, omdat volgens De Meijer nauwkeurig kon worden vastgesteld hoe de top er vroeger had uitgezien. En daar bleef het niet bij. De pleisterlaag werd verwijderd en de kruiskozijnen werden met luiken en glas in lood eveneens teruggebracht (afb. 5 en 6).³¹ Een voorbijganger kon later niet vermoeden dat dit prachtige gotische pand er ooit anders had uitgezien. En dat was ook de bedoeling. In 1940 schreef voorzitter J.Th. Boelen geheel in trant van het traditionalisme dat bij het restaureren werd gestreefd naar het in stand houden van schoonheid én

het scheppen van schoonheid, om daarmee één geheel te verkrijgen.³² Latere wijzigingen deden vanuit deze optiek afbreuk aan de harmonie. Gratama beschreef de uitgangspunten van de vereniging als: '[...] het oude – voorzoover in goeden staat – behouden; het niet-meer aanwezige zoo goed mogelijk aan de hand der historische gegevens reconstrueeren; het “nieuwe” uitvoeren in harmonie met en zich aanpassend aan het “oude”'.³³ De Meijer zelf verstond onder restaureren het weer bruikbaar maken en tot zijn oorspronkelijke waarde terugbrengen 'van voortreffelijke architectonische voortbrengselen'. Wanneer er meerdere bouwfasen aanwezig waren, hing het van de architectonische waarde van deze bouwfase af of deze behouden werd. De Meijer was geen aanhanger van de Grondbeginselen. Volgens hem was er van algemene regels in de praktijk de laatste 25 jaar weinig kracht uitgegaan.³⁴ Hoewel De Meijer een duidelijke mening had, werd deze niet door het hele bestuur van de vereniging gedeeld. De restauratie van Oudezijds Voorburgwal 14 'In het wapen van Riga' zorgde voor veel ophef in 1940. De discussie ging met name over het wel of niet reconstrueren van de trapgevel. De Meijer had voor beide opties een ontwerp gemaakt. Het moge duidelijk zijn waar zijn voorkeur naar uitging. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg sprak zich in dit geval uit voor behoud van de huidige topgevel, omdat deze harmonieerde met de omgeving.³⁵ Het bestuur van de vereniging was verdeeld. Bestuurslid J. Mees vroeg zich af of dit nog wel een restauratie genoemd kon worden en H. van der Kloot Meijburg was bang dat een andere top fantasie zou worden. Gratama stelde voor door een kunstenaar een harmonische top te laten ontwerpen, omdat hij bang was dat de reconstructie als een 'vervalsing' zou uitpakken, maar voor een moderne top was geen draagvlak binnen het bestuur.³⁶ Voorzitter Boelen was voor reconstructie om een 'mooi geheel' te verkrijgen en hij was van mening dat niet reconstrueren sterk afbreuk zou doen aan de architectonische waarden en schoonheid van het gebouw.³⁷ De Meijer was ervan overtuigd dat op dit pand een trapgevel hoorde. Zo schreef hij over het pand: '[...] de karakteristiek is er één zuiver van architectonische aard. De Oud-Hollandsche-Renaissance scheppingen blijven boven de latere stijlperioden glorieus uitsteken.'³⁸ De eerdergenoemde waardering voor de zeventiende eeuw spreekt hier duidelijk uit. H.B.E. Warnars adviseerde De Meijer de top te laten herstellen. Hij gaf aan dat 'wij allen de resultaten kennen van wat er op dit gebied gedaan is door architecten die weinig kennis van restauratie hebben, wier wan-producten ons nog dagelijks afschuw inboezemen. De heer De Meijer kent ongetwijfeld ook dat gevaar, maar omdat hij de materie door zijn vele restauraties (juist van trapgevels) zoo door en door beheerscht, en hij ook door zijn uitgebreide studies zoo thuis is in dit restauratiewerk' kon War-

6. Duinweg 3 in Schoorl, raadhuis na restauratie in 1931. Het pand werd tien meter verplaatst voor verbreding van de Duinweg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

naars instemmen met het herstel.³⁹ Schijnbaar hebben De Meijer en Boelen de andere leden kunnen overtuigen, want alle leden stemden voor reconstructie. Nu was alleen nog toestemming nodig van de Rijkscommissie. De voorzitter van de Rijkscommissie, J.A.G. van der Steur, wilde de bestaande top het liefst behouden, maar omdat de vereniging overtuigd was dat men de oude toestand nauwkeurig kon terugbrengen, en indien afbraak van de huidige top werkelijk noodzakelijk was, kon hij instemmen met reconstructie. Daarnaast liet hij in zijn beslissing het belang van de vereniging meewegen voor het behoud van oude panden in Nederland en was hij van mening dat een eigenaar een zeker recht heeft om zelf te beslissen hoe hij een pand restaureert, mits de gekozen aanpak niet ten koste gaat van de waarde van het monument. En dus werd de trapgevel gereconstrueerd (afb. 7 en 8).⁴⁰

Opvallend is het verschil tussen het beleid van de Rijkscommissie (gericht op behoud) en de solitair wer-

kende architecten in de praktijk (gewenste reconstructie).⁴¹ Waar de vereniging alleen naar de oplossing voor het object op zichzelf keek, beoordeelde de Rijkscommissie het plan in de context van de omgeving. Niettemin werd nog in 1943, ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Rijkscommissie, een publicatie uitgegeven waarin de commissie aangaf dat iedere restauratie op zichzelf werd beschouwd en dat in sommige gevallen werd afgeweken van de Grondbeginselen. Hoewel de Rijkscommissie streefde naar 'behoud voor vernieuwing', toonde de publicatie voornamelijk reconstructies.⁴²

WEDEROPBOUW

Na de Tweede Wereldoorlog werd het herstel van Nederland een van de belangrijkste prioriteiten. De Rijkscommissie dacht dat materiaalschaarste, financiële beperkingen en een gebrek aan goed geschoolde arbeidskrachten behoudende restauraties in de hand

7. Huis 'In het wapen van Riga', Oudezijds Voorburgwal 14 in Amsterdam, voor start van de restauratie in 1940 (Stadsarchief Amsterdam)

zouden werken en algehele restauraties niet mogelijk zouden zijn.⁴³ Desondanks werd juist bij het herstel van veel door oorlog verwoeste steden voor een reconstruerende aanpak gekozen.⁴⁴ Hoewel de modernistische idealen na de oorlog verder voet aan de grond kregen in Nederland, zette de vereniging de manier van restaureren 'in oude luister' door.⁴⁵ Dit zorgde in 1953 voor een botsing tussen de Rijksdienst (voorheen Rijksbureau) voor de Monumentenzorg en Vereniging Hendrick de Keyser.

In het jaarverslag van 1953 meldt de vereniging dat hoewel er in het verleden vaak een goede samenwerking was geweest met de Rijksdienst, de opvattingen op dat moment sterk uiteenliepen. 'Wij zouden dit verschil van mening in het kort aldus willen samenvatten, dat de voorlopige Monumentenraad zich op het standpunt stelt, dat bij een restauratie het historisch geworden moet praevaleren boven het terugbrengen van een gevel in de oorspronkelijke toestand, terwijl ons Dagelijks Bestuur er juist voor gevoelt de oorspronke-

8. Huis 'In het wapen van Riga', Oudezijds Voorburgwal 14 in Amsterdam, na restauratie en reconstructie van de trapgevel in 1940, foto W.H.J. van der Randen, 1942 (Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad)

lijke toestand van een huis zoveel mogelijk te herstellen.⁴⁶ In 1954 koos het bestuur van de vereniging na overleg met de Rijksdienst voor het consolideren van de gevel van het Karel v-huis in Zwolle in plaats van voor reconstructie. De met de opdracht belaste architect, A.R. Wittop Koning (1878-1961), kon zich hier echter niet in vinden en trok zich terug. Architect J.W. Dinger (1891-1986) nam de restauratie over.⁴⁷ Dinger was tevens verantwoordelijk voor de restauratie van Brouwersgracht 218 in Amsterdam, waar hij niet koos voor

het terugbrengen van de kruiskoosijnen, maar juist de achttiende-eeuwse schuifvensters behield, omdat hij deze als een verbetering beschouwde. Bijzonder is dat bij de restauratie in Zwolle ook het interieur werd gerestaureerd, 'zodat aan de tegenstelling van rijkdom van buiten en armoede van binnen een einde is gekomen'.⁴⁸ Uit deze gang van zaken zou men kunnen opmaken dat de vereniging onder invloed van de Rijkscommissie een andere koers ging varen, maar niets is minder waar. Nog steeds werden in deze periode de

9. Prinsengracht 2-4, hoek Brouwersgracht in Amsterdam, na restauratie in 1955-1956, foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

meeste panden teruggebracht in de oude staat. Ook panden die door Kok in de jaren twintig en dertig terughoudend waren gerestaureerd, zoals Prinsengracht 2-4 in Amsterdam en de pui van de St. Jacobsstraat 13 in Leeuwarden, werden in respectievelijk 1955 en 1960 alsnog gereconstrueerd onder het mom dat Kok ze slechts 'voorlopig gerestaureerd' had en er genoeg gegevens waren ter onderbouwing van de reconstructie (afb. 9).⁴⁹

AANDACHT VOOR OMGEVING EN GELAAGDHEID VAN HET MONUMENT

Met het aantrekken van W. Raue als adviseur begin jaren zestig, en zijn aanstelling vanaf 1970 als directeur van de vereniging, werd een andere aanpak zichtbaar. In de jaren zestig groeide onder invloed van het modernisme de overtuiging dat ook de historische gelaagdheid van een pand interessant is en niet alleen de oorspronkelijke toestand. Ook bij de Rijksdienst werd

onder leiding van een nieuwe generatie architecten en het afronden van de wederopbouwperiode een andere koers mogelijk. Monumentenraadlid C. Peeters schreef in 1975 dat chique restauraties in oude luister in populariteit afnamen, omdat ze mede afbreuk konden doen aan het karakter van het gebouw als historisch ontwikkeld object. In architectenkringen werd de waarde van het object als historische bron steeds belangrijker geacht dan de waarde van het beeld.⁵⁰ Zo stond in het jaarverslag van 1967 van de vereniging dat de nieuwverworven St. Olofskapel en de St. Olofspoort 1, 3, 5, 7 en 9 in Amsterdam gerestaureerd zouden worden, maar niet naar de oorspronkelijke toestand. 'De huizen zullen dan ook meer in hun huidige historisch gegroeide toestand worden geconsolideerd, waarbij echter wel de vereiste aandacht aan het hedendaags verlangde gebruikscomfort zal worden besteed. [...] Een restauratie van de huizen in bovengeschetste zin uitgevoerd zal leiden tot een waardige harmonie met de huizen van de overzijde van de straat die alle, behalve het hoekhuis aan de Prins Hendrikkade, ons eigendom zijn.'⁵¹ Bij het vijftigjarig jubileum in 1968 memoreerde M.D. Ozinga nog maareens dat de vereniging toch altijd min of meer stilzwijgend tot doel had de panden aan het exterieur de oude luister terug te geven, maar dat daar nu verandering in was gekomen. 'Het Bestuur heeft er echter wel aan moeten wennen, dat bij de rationalisering van het algemene monumentenbeleid onder nieuwe krachtige leiding gedurende de afgelopen tien jaar de oude orthodoxie van [...] terugrestaureren vergaand werd verlaten. Meer dan vroeger ging het in de Rijksmonumentenzorg waarlijk om het behoud der authenticiteit.'⁵² Oftewel, het behoud van het monument in zijn door de eeuwen heen gewijzigde toestand, als bron van herinneringen en informatie.⁵³ Door de institutionalisering van de monumentenzorg en de professionalisering van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van restauratie en bouwhistorie, nam de kennis over bouwmaterialen, bouwmethoden en afwerkingen van panden verder toe. Ook groeide vanaf de Tweede Wereldoorlog het aantal gespecialiseerde opleidingen op het gebied van erfgoedbehoud, waardoor het vak zich verder professionaliseerde.⁵⁴

Vanaf eind jaren zestig groeide bij de vereniging de waardering van het object als onderdeel van de omgeving. In 1966 verwees secretaris J. Leupen in het jaarverslag naar de Monumentenwet uit 1961 en de aandacht daarin voor de beschermde stads- en dorpsgezichten. Het schone, historisch gegroeide stadsbeeld moest volgens hem zo veel mogelijk zijn karakteristieke verschijningsvorm behouden om een bestaanskans te hebben als levend element in de stad.⁵⁵ Dit uitte zich bijvoorbeeld in de restauratie van de Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4, 'De Vier Heemskinderen', in Middelburg. Bij de verwerving in

1965 was al bekend dat de panden ouder waren dan de negentiende-eeuwse gevel deed vermoeden. Desondanks maakte architect M.J.J. van Beveren een conserverend plan, omdat er te weinig gegevens waren voor een degelijke reconstructie. De minister vond in 1968 echter dat het plan meer moest aansluiten op de in het werk aanwezige gegevens. In het jaarverslag van 1970 schreef de vereniging trots over de aangetroffen bouwsporen die 'verbluffend' waren en die een reconstructie van de toestand van 1594 van voor- en zijgevel mogelijk maakten. Daarop ontstond de discussie over wel of niet reconstrueren. C.J. Bardet, rayonarchitect bij de Rijksdienst, deed een voorstel voor reconstructie van de trapgevel. Hij was van mening dat reconstructie wenselijk was, omdat de vereniging 'in deze gevel elementen heeft gevonden, die men nergens anders in ons land aantreft'.⁵⁶ Hoewel de voorzitter van de Rijkscommissie tegen een reconstructie was omdat de omgeving een achttiende-eeuws karakter had, ging de Rijkscommissie er toch mee akkoord. Binnen het bestuur van de vereniging was voorzitter Raue tegen Bardets plan voor de reconstructie en onder de overige bestuursleden heerste enige verdeeldheid. Uiteindelijk besloot het bestuur de negentiende-eeuwse lijstgevel te behouden, zodat ook de vensters behouden konden blijven, en werd de gevel opnieuw bepleisterd. Want, zo meende men, een zestiende-eeuwse gevel zou het negentiende-eeuwse straatbeeld hebben aangetaast (afb. 10).⁵⁷ De vereniging volgde daarin de mening van de Rijkscommissie.

In de jaren zeventig nam de vereniging verder afstand van het reconstrueren. Raue merkte daarover op: 'de visie van idealistisch restaureren, waarbij reconstructie van een vroegere helaas verdwenen vorm vaak voorkwam, is vervangen door de opvatting van consolideren van de aangetroffen toestand. Niet de gaafheid van een architectuur-historisch beeld staat daarbij op de voorgrond, maar de betekenis van de in de loop der tijden aangebrachte veranderingen.'⁵⁸ Volgens Raue gold deze opvatting vooral voor bouwkunst van voor 1800. Voor de bouwkunst van 1800 tot 1940 werd de oorspronkelijke architectonische verschijningsvorm belangrijker geacht, waarbij reconstructie mogelijk en soms zelfs wenselijk was.⁵⁹ In 1977 voegde hij daar aan toe dat 'de ervaring van vele jaren heeft geleerd dat er voor de restauratie van monumenten geen algemene richtlijnen zijn op te stellen; ieder geval is weer anders en vraagt afhankelijk van zijn architectonische karakteristiek, de historische gegroeidheid en veelal ook de stedbouwkundige ligging een eigen aanpak.'⁶⁰ De vereniging onthield zich hiermee van het innemen van een standpunt met betrekking tot restauraties.

Naast aandacht voor de omgeving kwam er zowel bij de Rijksdienst als bij de vereniging in de jaren zeventig meer aandacht voor het interieur als onderdeel van het

monument. P.M. van der Laan, de nieuwe voorzitter van Vereniging Hendrick de Keyser vanaf 1983, besteedde er bijzondere aandacht aan. Zijn reden daarvoor was dat interieurs, anders dan de panden, niet wettelijk beschermd waren.⁶¹

NAAR EEN RESTAURATIEVISIE

Vanaf de jaren negentig nam de belangstelling voor historische interieurs in het bezit van de vereniging sterk toe. Interieurs werden zelfs doorslaggevend bij verwerving. In 1993 werd C. Huijts de nieuwe (en huidige) directeur van de vereniging. Bij de restauratie van Bovenbeekstraat 21 in Arnhem werd er bijvoorbeeld voor gekozen het interieur terug te brengen in de achttiende-eeuwse kleuren op basis van kleuronderzoek en de behangschilderingen te restaureren (afb. 11). Dit was de eerste keer dat het onderzoek leidend werd en niet een behang 'in de trant van de achttiende eeuw' werd toegepast.⁶² Hierin klinkt de eigentijdse afkeer van namaak door.

Bij het tachtigjarig jubileum in 1998 lichtte Huijts toe dat onderzoek eerst de waardevolle elementen en de bouwfases aan het licht diende te brengen. Op basis daarvan zou dan een restauratieplan worden gemaakt. Storende elementen konden daarbij worden vervangen door meer passende elementen, 'dit alles met het enige doel om de aanwezige historische of architectonische kwaliteit zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen, of zo mogelijk te versterken.'⁶³ Zo werd in Dordrecht aan de Wijnstraat 123-125 een aanbouw uit 1916 van architect B. van Bilderbeek (1876-1955) gesloopt, omdat die op zichzelf geen architectonische waarde bezat. Met de sloop kon de architectuur van het hoofdpand, dat door P. Post (1608-1669) was ontworpen, worden versterkt. Daarnaast werd de zaal in het hoofdgebouw van Post gerestaureerd. In 1751 was het interieur van de zaal grondig gewijzigd in Lodewijk xv-stijl en in 1910 was de zaal vervolgens door architect Van Bilderbeek aangepast. Foto's van vóór de verbouwing in 1910, met het Lodewijk xv-interieur, gaven aanleiding tot de discussie of dit interieur teruggebracht moest worden (afb. 12). De zaal van Van Bilderbeek verkeerde op dat moment in slechte staat en daardoor stond de waarde van deze twintigste-eeuwse ingreep ter discussie. De vereniging koos voor reconstruerende restauratie, omdat hierdoor op basis van kleuronderzoek en aanwezige tekeningen, de waarde van de Van Bilderbeekzaal weer inzichtelijk kon worden gemaakt (afb. 13).⁶⁴ De Rijksdienst liet in 1996 weten geen bezwaar te hebben tegen deze restauratie, omdat men van mening was dat de historische waarden van het zeer monumentale

10. Het negentiende-eeuwse straatbeeld aan de Rotterdamsekaai in Middelburg. Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4 ('De vier Heemskinderen') betreft het derde pand van rechts, foto G.J. Dukker (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11. Voormalig burgerweeshuis, Bovenbeekstraat 21 in Arnhem, gerestaureerde schilderijen van de voorkamer, foto P. van Gaalen, 1996 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

pand werden gerespecteerd. Ook vond de Rijksdienst dat het plan het interieur op 'voorbeeldige wijze' respecteerde.⁶⁵

Huijts benadrukte in 1998 nog eens dat de vereniging streefde naar eenheid binnen bijvoorbeeld een kamer of een bouwdeel. Hij schreef hierover: 'hierdoor ontstaat een resultaat dat de karakteristieken uit de beschikbare huisonderdelen haalt', waarbij zo min mogelijk verlies van historisch materiaal werd nagestreefd.⁶⁶ Dit lag anders bij de twintigste-eeuwse panden. Deze panden hebben vaak nog weinig grote wijzigingen ondergaan, er is meer archief beschikbaar en soms zijn er nog nakomelingen van opdrachtgevers of bewoners die informatie of beeldmateriaal kunnen verstrekken, waardoor een gedetailleerde reconstructie kan worden gemaakt van de oorspronkelijke inrichting en afwerking. De staat van de panden is ondanks hun relatief jonge leeftijd soms slecht, omdat in de periode van het Nieuwe Bouwen vaak (experimentele) materialen werden gebruikt met een kortere levensduur of omdat de gebouwen met een tijdelijk karakter werden neergezet.⁶⁷ Bij de restauratie van de

Erasmuslaan 9 in Utrecht, een ontwerp van G. Rietveld (1888-1964) en T. Schröder-Schröder, kon bovendien met behulp van het Centraal Museum het modelmeubilair, zoals dat in 1931 ten behoeve van de verkoop werd getoond, worden teruggebracht.⁶⁸ Op basis van de aanwezige gegevens kon zelfs de bijzondere douchebak, met zeer dunne betonnen wanden, opnieuw worden gestort.⁶⁹ Reconstructie ging bij dit soort gebouwen dus ook weer tot de mogelijkheden behoren, hoewel bouwhistorisch onderzoek en een hoge mate van betrouwbaarheid uitgangspunten bleven.

Waar Raue in 1977 nog meende geen algemene richtlijnen voor restaureren te kunnen opstellen, werd in 2009 toch een eerste aanzet gedaan, onder verwijzing naar het Charter van Venetië (1964) en de Uitgangspunten die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1991 formuleerde.⁷⁰ In 2013 ging Vereniging Hendrick de Keyser aan de hand van de restauratie van het vervallen Kranenbreukershuis in Tegelen nader in op de gehanteerde uitgangspunten die tegenwoordig centraal staan bij restauratie. Zo wordt altijd gezocht naar een gebruik dat in lijn is met de geschiedenis van het

12. 'De Onbeschaamde', Wijnstraat 123-125 in Dordrecht, opname uit 1910 met het Lodewijk xv interieur van de zaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

13. 'De Onbeschaamde', Wijnstraat 123-125 in Dordrecht, Van Bilderbeekzaal na restauratie in 1996, foto M. de Nood (Vereniging Hendrick de Keyser)

14. Kranenbreukershuis, Hoekstraat 6 in Tegelen, tijdens de restauratie in 2012, foto van R. Denessen (Vereniging Hendrick de Keyser)

pand. Behoud door ontwikkeling staat tenslotte voorop.⁷¹ Het Kranenbreukershuis – oorspronkelijk een brouwerij en woonhuis – heeft daarom ook een woon- en werkfunctie gekregen. Bij het opstellen van de restauratieplannen wordt tevens gekeken naar de omgeving. Het gebouw is niet los te zien van zijn omgeving en deze omgeving vertelt iets over het ontstaan van het gebouw.⁷² De historische gelaagdheid wordt zo veel mogelijk gerespecteerd; bouwhistorisch onderzoek ligt hieraan ten grondslag. Per pand, maar soms ook per kamer, wordt bekeken hoe de best herkenbare eenheid kan worden gerealiseerd en dat is niet automatisch de oudste situatie. Vaak speelt kleuronderzoek hierbij een grote rol. Bij restauratie wordt alleen historisch materiaal vervangen dat daadwerkelijk aan vervanging toe is: behoud gaat voor vernieuwing. Nieuwe ingrepen en toevoegingen moeten verder reiken dan

de eerstvolgende gebruiker en ook reversibel zijn. Te denken valt hierbij aan toiletten en extra vensters voor lichtinval. Mochten er tijdens de werkzaamheden vondsten worden gedaan, dan wordt onderzocht of deze reden zijn om de plannen aan te passen en of ze in situ behouden kunnen blijven. Onderzoek en documentatie voor, tijdens en na de restauratie is nu vast onderdeel van het proces. Uiteindelijk moet de restauratie ertoe leiden dat het monument zichzelf als het ware kan beschermen, doordat de waarde weer duidelijk zichtbaar is.⁷³

Deze omgang met monumenten kreeg in 2013 erkenning door het Rijk, met de toekenning van de status als Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud (POM). Hiermee heeft het Rijk een blijk van vertrouwen gegeven in de vereniging, onder andere met betrekking tot de kwaliteit van de restauraties. Hieruit blijkt

dat beide op dit moment dezelfde uitgangspunten voor restaureren nastreven, namelijk behoud van het monument als wetenschappelijke bron, waarbij de authenticiteit van het materiaal vooropstaat.⁷⁴ Het opstarten van het project 'Museumhuizen' doet daarentegen weer een nieuw licht schijnen op de kwestie van restaureren en reconstrueren. Nadat op basis van onderzoek het interieur is gerestaureerd, zoals bij Villa Ramswoerthe, worden de museumhuizen ingericht in de trant van 'hoe het ongeveer geweest is', want de oorspronkelijke meubels bestaan in de meeste gevallen niet meer. Authenticiteit van de materialen en 'echtheid' van het verhaal is hierbij niet meer de belangrijkste waarde, want het gaat om de 'beleving'; om de nostalgische waarde.⁷⁵

DE RESTAURATIE-UITGANGSPUNTEN VAN DE VERENIGING EN HET RIJK

Resumerend is bij restauraties door Vereniging Hendrick de Keyser een ontwikkeling zichtbaar van een benadering van het object op zichzelf, naar een object in zijn omgeving, en op dit moment verschuift de aandacht van de vereniging zelfs naar het verhaal rondom het object. Het verhaal van de restauraties is daarbij een onlosmakelijk onderdeel van de geschiedenis van de collectie van de vereniging. De architecten, werk-

zaam voor de vereniging en het bestuur, hebben bepaald hoe de panden er nu uitzien, al gingen daar soms lange discussies aan vooraf. Architect Kok volgde de eerste tien jaar de Grondbeginselen voor restauraties, terwijl vanaf de jaren dertig herstel in oude luister de boventoon ging voeren. De moderne idealen van behoud voor vernieuwing vonden onder architecten van het Rijk tot na de Tweede Wereldoorlog vrijwel geen draagvlak, terwijl een particuliere vereniging als Hendrick de Keyser deze al vroeg aangaf na te volgen. De omslag naar herstel in oude luister vanaf de jaren dertig hield de vereniging tot ver na de Tweede Wereldoorlog vast, terwijl zich na de oorlog bij het Rijk juist de opvatting ontwikkelde dat conserverend herstel met respect voor de authenticiteit van het materiaal en de historisch gegroeide vorm uitgangspunt moest zijn. Rond de jaren zeventig drong dit besef ook bij de vereniging door en streefden de vereniging en het Rijk steeds vaker dezelfde uitgangspunten na, wat de vereniging in 2009 bevestigde door te verwijzen naar de uitgangspunten die het Rijk had opgesteld. Na bijna honderd jaar heeft de vereniging haar restauratie-uitgangspunten helder geformuleerd – maar nog niet officieel in beleid vastgelegd – waarin de invloed van de algemeen heersende opvattingen op nationaal en internationaal niveau duidelijk herkenbaar zijn.

NOTEN

- 1 W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004, 11-12; M. Halbertsma en M. Kuijpers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*, Bussum 2014, 184-185.
- 2 J.M. Haga, 'Openingstoespraak van de voorzitter van de vereniging "Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negen en veertigste jaarverslag 1967*, [Amsterdam] 1967, 21-22. Het betreft een uitdrukking van de heer Posthumus Meyjes in de brochure: 'Voorkoming van verdere stedenschennis'.
- 3 M.D. Ozinga, 'Bij het 50-jarig bestaan van "Hendrick de Keyser"', *Heemschut* 45 (1968) 1, 5-6.
- 4 J.W. Niemeijer, "'Hendrick de Keyser" en de landelijke bouwkunst', *Heemschut* 45 (1968) 1, 6-8.
- 5 Denslagen 2004 (noot 1), 119-129; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 81-84.
- 6 Na het einde van de Napoleontische Oorlogen wilden landen zich onderscheiden als politieke natiestaten. Om één staat te worden, zocht men naar een gemeenschappelijke cultuur: een nationale eenheid. Erfgoed was hetgene wat de bevolking bond. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 56, 178;
- 7 Onder onderhoud worden specifieke maatregelen (werkzaamheden) verstaan die nodig zijn voor het fysieke behoud op lange termijn. Wanneer het herstel meer betreft dan onderhoud, spreken we van restaureren. Wanneer geheel of gedeeltelijk wordt teruggegrepen op een eerdere, niet meer aanwezige vorm, spreken we van reconstrueren. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 77.
- 8 Denslagen 2004 (noot 1), 119; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 73-72.
- 9 James Fergusson schreef in 1855 dat kunst de uitdrukking is van een bepaalde tijd. Ingrenpen moeten daarom herkenbaar zijn als een hedendaagse toevoeging. Alois Riegl sprak ook over 'Kunstwollen', een vormwil die zich eigenlijk onbewust uit in alles wat we in een bepaalde tijd maken. Dit principe wordt nog steeds gehanteerd in de Monumentenzorg. Denslagen noemt de opvatting dat architectuur een product van zijn tijd is een mythe, omdat imitaties ook vóór de negentiende eeuw een belangrijke rol gespeeld hebben, onder andere voor de verspreiding van de verschillende bouwstijlen. Denslagen 2004 (noot 1), 168, 174; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 58.
- 10 Denslagen 2004 (noot 1), 59-72, 82-85, 97, 167-169.
- 11 De opkomst van het oudheidkundig of archeologisch onderzoek als wetenschappelijke discipline in de achttiende eeuw lag hieraan ten grondslag. Er werd hierdoor steeds meer waarde gehecht aan ouderdom van het gebouw en de authentieke bouwmaterialen. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 80-81.
- 12 Denslagen 2004 (noot 1), 15.
- 13 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 62.
- 14 In 1918 werd de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld met een aparte afdeling die verantwoordelijk was voor het behoud en herstel van monumenten. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was het uitvoerend orgaan van de commissie. Dit bureau controleerde en bereidde de restauratieplannen voor die vervolgens aan de Rijkscommissie ter beoordeling werden voorgelegd. Leden van de Rijkscommissie hielden naderhand toezicht op de restauraties. F.W. van Voorden, *Inleiding tot de actuele Monumentenzorg. Algemene uitgangspunten van het restaureren*, Delft 1989, 21-22; R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle 1995, 79-94; W. Martin, *Herleefde Schoonheid. 25 jaar Monumentenzorg in Nederland 1918-10 mei 1943*, Amsterdam [1995], 11.

- 15 Nederlandsche Oudheidkundige Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud en de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917.
- 16 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg over 1918 en 1919*, [Den Haag 1920], 68-75; Denslagen 2004 (noot 1), 83, 102.
- 17 C. Visser, 'Over de geschiedenis van de "Vereniging Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1951*, [Amsterdam] s.a., 11-12; Het bestuur van Vereniging "Hendrick de Keyser", *Voorkoming van verdere stedenschennis*, Amsterdam 1918, 1; Archief Vereniging Hendrick de Keyser, Amsterdam (hierna afgekort als HdK), hangmappenarchief Turfkade 11, brief van de voorzitter van HdK, maart 1930.
- 18 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van de secretaris', in: *Vereeniging Hendrick de Keyser. Tweede Jaarverslag 1919*, Amsterdam s.a., 7-11.
- 19 Het gebouw bepaalde voor Kok de manier van restaureren. Hij hield voor restauraties een middenweg aan tussen John Ruskin, die oude gebouwen liet vervallen en Viollet-le-Duc die graag nieuw-oud maakte. M. Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, 10-21.
- 20 Artikel VIII zegt hierover: 'In geval herstel onvermijdelijk is, verdient het belang der oorspronkelijke bouwkunstige schoonheid de voorkeur, indien zij op volkomen zekere wijze hersteld kan worden.' Artikel IX geeft uitleg over hoe op 'volkomen zekere wijze' hersteld kan worden: 'Als aanwijzingen voor de kennis van den vroegeren toestand van een bouwwerk kunnen oude afbeeldingen gelden, voor zoverre zij worden bevestigd door feitelijke gegevens. De "feitelijke gegevens" behooren aanvaard te worden in hun strikte betekenis: hunne waarde worde niet uitgebreid door veronderstellingen betreffende verdwenen vormen.' Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1917 (noot 15), 18-31.
- 21 Denslagen 2004 (noot 1), 86.
- 22 Meischke 1995 (noot 14), 79-94.
- 23 A.A. Kok, 'Restauraties verricht aan de huizen der Vereeniging Hendrick de Keyser in het jaar 1929', *Vereeniging Hendrick de Keyser, Jaarverslag 1929*, [Amsterdam] s.a., 17-20.
- 24 Artikel XXIII geeft aan dat nieuwe toevoegingen die voor het gebruik noodzakelijk zijn, in harmonie met het monument moeten zijn. Het navolgen van oude vormen blijft uitgesloten. In de toelichting wordt heel toepasselijk in dit geval, aangegeven dat om onderpuien van bijvoorbeeld winkels meer in overeenstemming te brengen met de hedendaagse eisen, voor een eigentijdse vormgeving moet worden gekozen: 'Het strijdt met het gezond verstand in zulk geval in oude vormen te willen werken, en een fijnvoelend bouwmeester kan zeer goed een nieuwe oplossing vinden, die het oude werk niet schaadt.' Artikel XXIV geeft daarnaast nog aan dat nieuwe toevoegingen 'de stempel van den tijd' moeten dragen. Hieruit komt duidelijk een blind vertrouwen in het scheppend vermogen van de kunstenaar naar voren en eveneens de visie dat er een tijdsgeest is die de kunst en architectuur bepaalt. Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1917 (noot 15), 29. Hieraan ten grondslag ligt de weerzin van de modernisten tegen alles wat namaak was. Dit gold niet alleen voor nieuwe werken, maar ook bij restauraties. Wanneer toevoegingen zichtbaar waren, was dat in ieder geval eerlijk en geen geschiedvervalsing. Denslagen 2004 (noot 1), p. 117-118; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 88-89.
- 25 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 26 Archief HdK, hangmappenarchief HdK, Turfkade 11, document van de voorzitter (J.Th. Boelen), maart 1930. Het congres werd georganiseerd door de Nederlandse sectie van het Comité Permanent des Congrès Internationaux des Architectes, waar 300 personen uit 22 verschillende landen aanwezig waren, zie ook: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8 mei 1927, 1 en *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1927, 9.
- 27 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 28 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 29 Zie ook Haaksman 2005 (noot 19), 10-21.
- 30 W. van Elburg, 'Verzameld verleden. Episodes uit een eeuw Vereniging Hendrick de Keyser', in: *Vereeniging Hendrick de Keyser. Negenennegentigste jaarverslag 2017*, Amsterdam 2018, 62-89.
- 31 Voorafgaand aan de restauratie werden zes hedendaagse ontwerpen gemaakt voor de top, maar uiteindelijk werd de gevel hersteld in oude luister, omdat naar aanleiding van een gravure uit de zeventiende eeuw een nauwkeurige reconstructie kon worden gemaakt. J. de Meijer, 'De restauratie van het oude raadhuisje te Schoorl', in: *Vereeniging "Hendrick de Keyser". Veertiende jaarverslag 1931*, [Amsterdam] s.a., 18-20.
- 32 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.Th. Boelen aan A.A. Kok, 19 januari 1940.
- 33 J. Gratama, 'Restauratie en aankoop', in: *Vereeniging "Hendrick de Keyser", Jaarverslagen 1938-1939-1940*, [Amsterdam], s.a., 30-37.
- 34 Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (hierna afgekort als RCE), panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, J. de Meijer, beschouwingen over het restaureren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal', 27 maart 1940; Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan H. van der Kloot Meyburg, 27 april 1940.
- 35 Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW), 31 juli 1939.
- 36 Dat Gratama pleitte voor een moderne top is enigszins opmerkelijk, omdat hij een gematigd tegenstander was van het modernisme, een stijl die hij onnatuurlijk achtte. Hij vreesde echter dat de reconstructie op een vervalsing zou uitlopen (zoals bij het raadhuis van Schoorl). Er moest wel iets gebeuren, want hij vond de achttiende-eeuwse top barbaars en daarom pleitte hij voor een nieuwe vorm. Overigens hekelde hij eveneens de neostijlen. Denslagen 2004 (noot 1), 74, 171.
- 37 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.Th. Boelen aan J. Mees, 21 november 1939; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, Notulen van de Bestuursvergadering (hierna: Notulen bestuur HdK) van 28 maart 1940.
- 38 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan het Dagelijks Bestuur van HdK, 9 augustus 1935.
- 39 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van H.B.E. War-naars aan J.Th. Boelen, 8 mei 1940.
- 40 Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 9 mei 1940; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.A.G. van der Steur (geadresseerde onbekend), 29 mei 1940; Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 13 juni 1940; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan H. Westermann, 24 oktober 1941.
- 41 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 89-90.
- 42 Martin [1995] (noot 14), 23-27, 35. Rond 1930 gingen de traditionele werkende architecten H.A. van Heeswijk (1872-1947) en J.A.G. van der Steur (1865-1945) eveneens restauraties begeleiden. Onder hen vonden veel reconstructies plaats. De aanpak van Van Heeswijk vond veel navolging onder architecten van het Rijksbureau. Zelfs Kalf ging uiteindelijk mee in deze opvatting. Ook de rayonarchitecten van na de Tweede Wereldoorlog kwamen uit de school van Van Heeswijk, waardoor in de praktijk nog overwegend 'reconstruerende restauraties' plaatsvonden. Meischke 1995 (noot 14), 79-94; R. Meischke, *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, Amersfoort 1988, 10-11; W. Denslagen, 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaar restaureren en verbouwen', in: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 194-215.
- 43 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 469-470.
- 44 Denslagen 2004 (noot 1), 96, 103. Dit lag anders voor nieuwbouw, waar de moderne beweging belangrijk werd. De angst voor het modernisme was weg. Daarentegen werd het traditionalisme geassocieerd met de nationaal-socialis-

- tische beweging en daardoor naar de achtergrond verdrongen. Denslagen 2004 (noot 1), 79, 183.
- 45 Denslagen 2004 (noot 1), 79.
- 46 H. Millaard, 'Jaarverslag 1953', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1953*, 33, [Amsterdam] s.a., 5-9.
- 47 H. Millaard, 'Jaarverslag 1954', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1954*, 34, [Amsterdam] s.a., 5-9;
- 48 J.W. Dinger, 'Motieven, die voorgezeten hebben om het perceel Brouwersgracht 218, Amsterdam, te restaureren op een wijze, zoals dat is geschied', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1956*, 36, [Amsterdam] s.a., 14.
- 49 H. Millaard, 'Restauratie of onderhoudswerken', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 1954*, [Amsterdam] s.a., 6; Kok s.a. (noot 23); J. Gratama en F.A.J. Vermeulen, met medewerking van C. Visser, *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereniging "Hendrick de Keyser". Gedenkboek uitgeg. ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Vereniging Hendrick de Keyser*, [Amsterdam] 1943; Vereniging Hendrick de Keyser 1967, (noot 2), 30.
- 50 Meischke 1988 (noot 42), 21-22; C. Peeters, *Het behoud van de kunst, de kunst van het behoud. Honderd jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed*, toespraak C. Peeters, uitgave verzorgd door Vereniging Hendrick de Keyser, [Amsterdam 1975].
- 51 W. Raue, 'Beschrijvingen van de huizen verworven in 1967. Amsterdam, St. Olofskapel en St. Olofspoort 1, 3, 5, 7, en 9', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch belangrijke oude gebouwen. Eenvijftigste jaarverslag 1967*, Amsterdam s.a., 26-31. De Olofskapel werd in 1991 aan de gemeente Amsterdam overgedragen.
- 52 M.D. Ozinga, 'Bij het gouden jubileum van "Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negenveertigste jaarverslag 1967*, [Amsterdam] s.a., 26-31.
- 53 Authenticiteit wijkt af van begrip 'oorspronkelijkheid', dat juist 'de eerste verschijningsvorm van het object' betekent. Denslagen 2004 (noot 1), 115.
- 54 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 173-174.
- 55 J. Leupen, 'Jaarverslag 1966', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 1966*, Amsterdam s.a., 5-9.
- 56 W. Raue, 'Restauraties', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Tweevijftigste Jaarverslag 1970*, Amsterdam s.a., 9-14; Archief RCE, panddossier Rotterdamsekaai 1/ Schuitvlotstraat 4, Notulen van de vergadering van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 15 januari 1971; R. Meischke, 'Walther Raue als Monumentenzorger', *Vereniging Hendrick de Keyser. Vijfzeventigste Jaarverslag 1993*, [Amsterdam] s.a., 21-27.
- 57 W. Raue, 'Verslag van de directeur', *Vereniging Hendrick de Keyser. Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Drieënvijftigste Jaarverslag 1971*, 53, [Amsterdam] s.a., 24-25; Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 2 maart 1971; Archief RCE, panddossier Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4, brief van W. Raue aan M.J.J. van Beveren, 2 juni 1971.
- 58 Bestuur, Directeur, 'Verslag van de Vereniging', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Zeventigste Jaarverslag 1988*, 70, [Amsterdam] s.a., 5-12.
- 59 Bestuur, Directeur 1988 (noot 58), 5-12.
- 60 W. Raue, 'Verslag van de directeur', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser. Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negenvijftigste jaarverslag 1977*, 59, Amsterdam s.a., 13-25.
- 61 W. Raue, 'Verslag van de directeur', *Vereniging Hendrick de Keyser. Negenvijftigste Jaarverslag 1977*, 59, [Amsterdam] s.a., 13-25; C.S.T.J. Huijts, 'Bij het vertrek van een voorzitter', *Vereniging Hendrick de Keyser 2003. Vijfentachtigste Jaarverslag*, 85, [Amsterdam] 2004, 38-45.
- 62 Bestuur, Directeur, 'Verslag van de Vereniging', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Drieënzeventigste jaarverslag 1991*, 73, [Amsterdam] s.a., 5-21; Gesprek C. Huijts met auteur, 14-6-2010.
- 63 C.S.T.J. Huijts, 'Al tachtig jaar hetzelfde doel voor ogen?', in: *Monumenten. Vereniging Hendrick de Keyser 80 jaar*, 19, [Amsterdam] 1998, 1/2, 11-13.
- 64 H. Bollebakker, "'De Onbeschaamde" in Dordrecht gerestaureerd II', *Heemschut* 74 (1997) 6 (december), 10-15; Gesprek C. Huijts met auteur, 14 juni 2010; Bestuur, directeur, 'Restauraties in voorbereiding', in: *Vereniging Hendrick de Keyser 1995. Zevenzeventigste Jaarverslag*, [Amsterdam] 1996, 16-18.
- 65 Archief RCE, panddossier Wijnstraat 123-125, brief van Tj. Visser, Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het College van Burgemeester en Wethouders van Dordrecht, 30 januari 1996.
- 66 Huijts 1998 (noot 63), 11-13.
- 67 S. Stroux, 'Kein ästhetisches Heil, außer im Alternwert? Over het actuele Duitse reconstructiedebat', *Bulletin KNOB* 114 (2015) 2, 84-101. Wat vaker terugkomt bij jonge monumenten, bijvoorbeeld het raadhuis in Hilversum van Dudok, de Derde Ambachtsschool in Scheveningen of de Van Nellefabriek in Rotterdam, is dat de materialen bouwtechnische problemen geven, in zoverre dat herstel alleen voor het voortbestaan van het monument niet genoeg is. Zeker met het oog op herbestemming, waarbij soms aanvullende eisen worden gesteld. Bij restauraties van deze jonge monumenten staat dan ook vaak de esthetische waarde voorop, in plaats van de authentieke materiële waarde. Er wordt met name ingezet op behoud van het concept en het gedachtegoed. C. Berns, 'Het Nieuwe Bouwen gerestaureerd'; C. de Boer-van Hoogevest, 'Een visie op de huidige restauratiepraktijk'; K. Geevers, 'Hergebruik en herontwikkeling', *Jaarboek Cuypersgenootschap 2002/2003. Restaureren*, 18/19, Amsterdam 2005, 22-26, 27-32, 56-59.
- 68 Van 4 tot 25 oktober 1931 organiseerden G. Rietveld en mevrouw T. Schröder-Schräder een tentoonstelling in een van de huizen, om kopers te interesseren voor de woningen én voor de meubels van Metz. In 1999 is dit modelinterieur teruggebracht in de woning van Erasmuslaan 9. M. Küper en I. van Zijl, *Gerrit Th. Rietveld. The complete works 1888-1964*, Gent 1992, 135; (Open Monumentendag) <https://www.openmonumentendag.nl/monument/utrecht-erasmuslaan-9/> (juni 2018).
- 69 Bestuur, Directeur, 'Restauraties in voorbereiding', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. 2001 Drieëntachtigste Jaarverslag*, 83 (s.l. s.a.), 26-30; Bestuur, Directeur, 'Restauraties recent verworven panden', *Vereniging Hendrick de Keyser 2002. Vierentachtigste Jaarverslag* 84 (2003), 16-23.
- 70 In 1991 zijn richtlijnen opgesteld voor het restaureren van gebouwen, die in 2013 zijn herzien. Er wordt ingezet op regulier onderhoud en restauraties dienen verder verval tegen te gaan, maar hebben nooit een reconstructie van de oorspronkelijke toestand als doel. Er wordt nog eens benadrukt dat monumenten worden aangewezen vanwege 'bestaande, aanwezige waarden' en niet vanwege historiserende waarden die alsnog aangebracht werden. De zes geformuleerde uitgangspunten uit 2013 zijn resultaat van veranderde inzichten uit de laatste decennia: restauratie dient om de oorzaak van de schade weg te nemen, is beperkt van omvang, met behoud van zoveel mogelijk historisch materiaal en bij vervanging wordt gebruik gemaakt van hetzelfde materiaal en toegepaste techniek waarbij de ingreep reversibel is. Ook eerdere restauraties dienen met respect te worden behandeld als onderdeel van de (bouw) geschiedenis en het documenteren van de ingrepen wordt aangeraden. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten*, Zeist 1991; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <https://cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/advies/uitgangspunten-voor-restauratie-van-monumenten> (3 januari 2017).
- 71 Alois Riegl was al van mening dat je monumenten eigenlijk alleen mag behouden wanneer ze een betekenis in de huidige samenleving hebben, waarmee draagvlak verzekerd is. Dit principe zien we terug in de Nota Belvedere (1999), waarin gepleit wordt voor behoud door ontwikkeling, om het pand daarmee een nieuwe functie en betekenis in de maatschappij te geven. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 62; Denslagen 2004 (noot 1), 40-41.
- 72 De Nota Belvedere heeft er eveneens toe geleid dat het individuele monument beter is ingebed in zijn context. G. van

Tussenbroek, *De mythe van de onveranderlijkheid. Stedelijke identiteit en monumenten, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam*, Amsterdam 2015, 22.

73 I. Finaly en J. Selen, 'De restauratie van

het Kranenbreukershuis. Krakkemikkig karkas wordt solide huis', *Venlose Katernen* (2013) 17, 34-49.

74 Erfgoedstem: <https://erfgoedstem.nl/vereniging-hendrick-keyser-wordt-pom/> (20 april 2018); Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/subsidies/professionele-orga->

nisatie-voor-monumentenbehoud (20 april 2018). De status als POM maakt subsidieaanvragen bij het Rijk eveneens eenvoudiger.

75 Stroux 2015 (noot 67), 84-101; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 73.

A.M. VAN DEN BULK MA studeerde architectuurgeschiedenis en monumentenzorg en verrichtte in het kader van haar studie onderzoek naar het restauratie-

beleid van Vereniging Hendrick de Keyser. Zij is werkzaam als adviseur Erfgoed bij Stichting Dorp, Stad en Land in Rotterdam.

THE SEARCH FOR A DEFINITIVE STANCE ON RESTORATION A HUNDRED YEARS OF RESTORATION BY THE VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

LISANNE VAN DEN BULK

The Vereniging Hendrick de Keyser was established in 1918 in response to a spate of demolition and injudicious renovation of historical buildings. Since its inception, the association has acquired 423 buildings in 109 locations in the Netherlands, nearly all of which have undergone one or more restorations of varying intensity. As such, the association has had an impact on the appearance of towns and villages across the Netherlands. But what principles did it apply in carrying out these restorations and how did they compare with the principles employed by the government? Although it was many years before the association laid down clear restoration guidelines, a study of the restorations reveals an evolving set of restoration principles.

Restorations often gave rise to fierce debates among board members and between the board of Hendrick de Keyser and the government. Both extremes of restoration philosophy since the nineteenth century — restore to former glory versus do nothing — found adherents among the association's architects. Whereas its 'in-house architect', A.A. Kok, initially adhered to the *Grondbeginselen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* (Basic Principles of the Dutch Archeological Society, 1917) and took a cautious approach in his restoration work, architects employed by the government attempted to restore buildings to their original 'historical' appearance. From the 1930s onwards, both government and Hendrick de Keyser architects carried out 'former glory' restorations, although Hendrick de Keyser board members were divided in their opinions about these restorations. After the Second World War the government tended towards the view that restoration work should focus on preservation. This clashed

with the views of the association, which continued to carry out many restorations well into the 1960s and 1970s.

During this period, influenced by the 1961 Monumentenwet (Heritage Act), there was growing interest in the building in its surroundings. From the 1970s onwards the government and Hendrick de Keyser increasingly pursued the same principles. There was greater interest in the preservation of authentic materials and the value of the heritage object as a source for scientific research. The visual quality was no longer paramount. Although there was generally more consideration for the historical layering of a heritage building, that did not apply to twentieth-century buildings, where the availability of adequate documentation usually worked in favour of restoration. In 2009 the Vereniging Hendrick de Keyser set about formulating its own restoration principles with reference to the Charter of Venice (1964) and the *Uitgangspunten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (Principles of the Netherlands Department for the Preservation of Historic Buildings, 1991). The key tenets are 'preservation through development' and 'preservation before renovation'. Over time, the association's focus has shifted from the object in itself via the object in its surroundings to the story around the object, with the emphasis on nostalgic value. After almost one hundred years, the Vereniging Hendrick de Keyser finally has clearly formulated restoration principles — although it has yet to officially enshrine them in policy — in which the influence of the prevailing views at national and international level is clearly discernible.